

udforligt begrundede, undertiden maaske for meget Studerekammerresultater uden indre Sandsynlighed (sml. f. Eks. I, 57 ff. de vel dybsindige Betragtninger om, at Augustus skulde have formaact Livius til at forfalske et firehundrede Aar gammelt Konsulat i den Hensigt at berøve M. Crassus Ret til at bringe Juppiter Spolia opima for med egen Haand at have nedlagt en fjendtlig Hærfører og Belochs Bemærkninger dertil: *Römische Geschichte bis zum Beginn der Punischen Kriege* p. 299). Fremstillingen er vægtig, om end noget tung (Dessau var hverken mundtlig eller skriftlig nogen stor Stilist), og Værket vil ved sit udforlige og oftest velbegrundede Indhold være til Nytte for enhver, der vil have fyldigere Underretning om Forhold i den første Kejsertid.

Adam Afzelius.

Den tyske Bondekrig — »das grösste Naturereignis des deutschen Staates« (Ranke) — og de dertil knyttede Problemer har i lange Tider sysselsat tyske Historikere. Særlig levende har Interessen været efter 1918, da man ivrigt har søgt at finde Aarsagerne til denne Tysklands første sociale Revolutions Sammenbrud. En lang Række Aktpublikationer¹, Monografier og lokalhistoriske Afhandlinger har set Lyset, og endelig i 1933 er udkommet den brede samlede Fremstilling, som, bygget paa tidligere Arbejder og paa omfattende selvstændige Specialundersøgelser, kan siges at afløse Zimmermanns længst forældede *Allgemeine Geschichte des grossen Bauernkrieges* (1841—42). Forfatteren til det omfangsrige og solidt funderede Værk *Der deutsche Bauernkrieg* (München 1933) er den unge Marburger Docent Günther Franz.

I Spørgsmaalet om Aarsagerne til Bondeurolighederne, herunder Bøndernes materielle Stilling før Bondekrigen og de reformatoriske Bevægelers Indflydelse paa Udbrud og Forløb, og dernæst i Vurderingen af Krisens religiøse, sociale og økonomiske Følger for Bønderne og for den lutherske Bevægelse har Anskuelserne altid været vidt forskellige, idet Historikerne ofte har taget Stilling til Problemerne ud fra mere eller mindre ensidige, forudfattede Synspunkter, og mange af dem har udnyttet Bonde-

¹ Af de sidste Aars Aktpublikationer skal fremhæves, foruden Baumanns kendte »*Akten und Quellen zur Geschichte des Bk. in Oberschwaben*« i tre Bind (1876—78), Wopfinger: *Quellen zur Gesch. des Bk. in Deutschtirol* (1908), *Die Lebensbeschreibung Götz v. Berlichingens* (udg. af A. Leitzmann 1916), O. Merx u. G. Franz: *Akten z. Gesch. des Bk. in Mitteldeutschland I* (1923), G. Franz: *Der deutsche Bk. in zeitgenössischen Zeugnissen* (1926), O. H. Brandt: *Der deutsche Bk.* (1929) og G. Franz: *Akten zur Gesch. des Bk. II* (1934).

krigenes Historie i bestemte Ideers Tjeneste. Den nævnte württembergske Præst og Demokrat Zimmermann betragter saaledes Bevægelsen som det smukkeste Vidnesbyrd om tysk Frihedsaand, som »ein Kampf der Freiheit gegen unmenschliche Unterdrückungen«. Denne Fremstilling blev udnyttet af de senere socialistiske Historieskrivere, bl. a. Engels (*Der Bauernkrieg* 1850) og Kautsky (*Vorläufer des neuen Sozialismus* 1913) til en Skildring af Bondekrigen ud fra Klassekamp-Synspunktet. I nær Tilslutning til denne Opfattelse betragtede Lamprecht Bondekrigen som »den unausbleiblichen Versuch eines radikalen Bruches mit einer langen, nunmehr unleidlich und hoffnungslos gewordenen wirtschaftlichen Vergangenheit« (i *Preussische Jahrbücher* 1885), en Anskuelse, som i det 20. Aarh. er fastholdt af Barge (*Der deutsche Bauernkrieg in zeitgenössischen Quellenzeugnissen* 1916), men nu ellers maa siges at være forladt.

I det 20. Aarh. er Problemstillingen ændret noget. Ved Siden af en Gruppe Historikere, som hævder, at Bondekrigen kun har aandelige Aarsager (Reformationen), findes en anden, som ikke vil forklare Problemet ved en enkelt Formel, men mener at kunne paapege et Sæt komplicerede Aarsager. Førstnævnte Anskuelse repræsenteres af den saakaldte konservative Skole, hvis Hovedmænd er afdøde Prof. Max Lenz og Prof. W. Stolze (i Königsberg); til den sidstnævnte Gruppe kan regnes afdøde Prof. Joachimsen, Prof. W. Andreas (i Heidelberg) og nu sidst Docent G. Franz (i Marburg).

Navnlig Wilhelm Stolze har i en lang Række mindre Afhandlinger hævdet, at Bondekrigen i egentligste Forstand er en religiøs Bevægelse, og at der absolut ikke er Tale om Forsøg paa en social Revolution. Paa de samme Hovedtanker bygger hans af »Verein für Reformationsgeschichte« udsendte Arbejde *Bauernkrieg und Reformation* (1926). Spørgsmaalet om, hvorvidt Bøndernes Stilling forværedes før Reformationen, og i saa Fald om denne Forværring strækker til til at forklare Senmiddelalderens Bonderejsninger, besvarer Stolze benægtende og hævder, at disse skal ses i Sammenhæng med de politiske Begivenheder (Maximilians Rigsreformplaner). Religiøse Momenter, erklærer han, gjorde sig ikke gældende før 1524—25. Ved Behandlingen af Hovedspørgsmaalet: Bondekrig og Reformation lægges Vægten paa Tildragelserne i Sydvesttyskland, Bundschuhbevægelsens Hovedomraade. Bundschuh-Idékredsen gennemtrænges af reformatoriske Tanker, som først skabte den Stemning og Idealisme, som rev Bønderne med sig, og uden hvilke Bondekrigen næppe vilde være kommet til Udbrud. Naar Rejsningen kom netop i

1525, skyldes det Regensburg-Konventet 1524, hvor de katolske Fyrster sluttede sig sammen for at undertrykke Reformationsbevægelsen. Bondekrigen fik derved Karakteren af en Kamp til Værn for Evangeliet, besjæledes af en ensartet Aand (der henvises til »de 12 Artikler«) og rettede sig først og fremmest mod de gejstlige Fyrster og Herrer. I øvrigt mener Stolze ikke, at Bøndernes Nederlag har haft videre Betydning for den lutherske Bevægelse. Hvis Masserne overhovedet har vendt sig bort fra Reformationen, har det i hvert Fald kun været et forbigaaende Fænomen. Til samme Resultat kommer v. Below i *Die Ursachen der Reformation* (1917). Vedrørende de økonomiske og sociale Følger er Stolze enig med Knapp (*Neue Beiträge zur Rechts- und Wirtschaftsgeschichte I—II* 1919) og hans Elever, som benægter, at Nederlaget for Omraaderne som Helhed har haft varig Betydning. Om Forfatterens indgaaende Kendskab til Kilder og Litteratur kan der ikke være Tvivl, men Theserne i hans Bog har vakt livlig Drøftelse og stærk Modsigelse.

For enkelte af de berørte Problemers Vedkommende kommer saaledes A. Rosenkranz i sin grundige og indgaaende Skildring af Bundschuh-Opstandene o. 1500 til andre Resultater. Hans to Binds Værk fra 1927: *Der Bundschuh* (I. Darstellung, II. Quellen) i »Schriften des Wissenschaftlichen Instituts der Elsass-Lothringer im Reich« behandler de fire store »Bundschuhe« i Sydvesttyskland fra 1497—1517. Disse fire Bundschuhe, finder Rosenkranz, havde fælles Maal, hvorved de adskiller sig fra de tidligere, og det er Forf.'s Opfattelse, at disse fælles Træk genfindes i Bondekrigen 1525, saaledes at denne var en ny Bundschuh, blot i større Format, den nødvendige Fortsættelse af de tidligere Opstande, kun radikale og mere omfattende. Særlig værdifuld er Bevisførelsen for den af Stolze betvivlede Sammenhæng mellem de senmiddelalderlige Bonderevolutioner og Bondekrigen; kun kan man ikke, som paavist af Franz (se nedenfor) nøjes med Rosenkranz' Opfattelse, at Bundschuh og Bondekrig er det samme.

I Forbindelse hermed skal fremhæves Afsnittet »Ländliche Verhältnisse und Vorboten des Bauernkrieges« i W. Andreas' nye, tidligere anmeldte (Hist. Tidsskr. 10. R. II 704 ff.) Værk *Deutschland vor der Reformation* (1932). Afsnittet giver ikke et almindeligt Billede af Forholdene i Tyskland. Som Forf. selv betoner: »Agrargeschichte wird nur durch Eingehen aufs Einzelne, ja aufs Kleinste greifbar, empfängt nur dadurch feinere Abtönung und die richtige Licht- und Schattenverteilung«. I Overensstemmelse hermed afholder han sig fra enhver Generaliseren, men meddeler en Fylde af interessante Enkeltheder, særlig fra det af

ham specielt studerede Omraade, Sydvesttyskland, og stiller derigennem de vanskelige Problemer paa sikker Grund.

Ogsaa den nylig afdøde Professor i München, Joachimsen, har i *Propyläen-Weltgeschichte* 5. Bind (1930) givet en interessant Vurdering af Bondekrigen. Han understreger, at Bondekrigen i første Linje er en social Kamp, men tillige, hvad der har gjort Bedømmelsen af den saa vanskelig, en middelalderlig Bevægelse: ikke en Klasses Kamp for at forbedre sine Arbejds- og Livsvilkaar, men en Stands Kamp for at bevare sine Rettigheder. Bønderne rejste sig, ikke fordi det gik dem økonomisk daarligere, men fordi de følte sig truet af den opadstræbende Statsmagts Indgreb i deres middelalderlige økonomiske og retslige Forhold. Først ved sit Løsen, som er beslægtet med Senmiddelalderens apokalyptiske Profetier, Guds Retfærdighed eller en naturlig Ret, faar Bonderevolutionen sit Enhedspræg. I denne Idékreds optager man nu yderligere af Luthers Lære Slagordet om Evangeliet som Forkyndelsen af en ny Retstilstand. Interessant er Paastanden, at Bøndernes Ødelæggelser lægger for Dagen, i hvilken Grad de har betragtet hele den gamle Kulturkreds, i hvilken de har levet i Aarhundreder, som noget fremmed og fjendtligt. Bondekrigen har utvivlsomt været afgørende for Reformationens Skæbne; efter 1525 blev den ikke mere den levende altomfattende Folkebevægelse. Vanskeligere er det at dømme om de sociale og økonomiske Følger. Bøndernes Afvæbning og Ophævelsen af de gamle Landsbydomstole var de nærmeste Virkninger. Temmelig sikker er ogsaa Forøgelsen af de gamle Byrder. I det lange Løb har det gamle Bondesamfund dog overlevet Nederlaget.

I Günther Franz' nye Værk er Hovedtankerne følgende: Forløberne for Bondekrigen, som maa ses i Sammenhæng med ældre Bevægelser i Tyskland og ude i Europa, kan betragtes under to Hovedsynspunkter: Kampen for »das alte Recht« og Kampen for »das göttliche Recht«. — Kampen for den første vender sig mod Udvidelserne i Landsherrernes Myndighedsomraade, mod Indgreb i Retsplejen og Beslaglæggelsen af tidligere Tidens »Allmende«. Kampene i Schweiz, i Allgäu og i Württemberg (»Der arme Konrad«) skyldes disse Forhold. Selv om alle de Krav, der stilles, kommer igen i 1525, lader Bondekrigen sig alligevel ikke forklare alene ud fra disse Forudsætninger. Ogsaa Kampen for »das göttliche Recht« er Led i en aarhundredelang Bevægelse. Man kræver ikke blot den gamle Retsorden bevaret, men vil tillige stifte et Idealsamfund grundet paa »den guddommelige Ret«. Man savner dog en nøjere Redegørelse fra Forf.'s Haand for Begrebet »das göttliche Recht« og dettes historiske

Udvikling, hvorved dets Oprindelse og Afgrænsning kunde staa mere klart. Disse verdslige og aandelige Kampmaal er imidlertid fælles Træk for Bundschuh-Bevægelserne, hvis Hovedarnested er Øvre-Rhinomraadet. Bundschuh-Programmet er ikke præget af lokale Tilstande, men henvender sig til hele Bondestanden og er udpræget revolutionært.

Trods Kravenes Slægtskab løber Bevægelserne fuldstændig adskilt indtil 1525. Først Reformationen fører de to Idékredse sammen. De sociale Krav begrundes i Biblen (»de 12 Art.«) og forbindes med de evangeliske Fordringer om den rene Lære og kirkelige Reformer. De tyske Bønder gaar over til Revolution. Dennes Forløb skildres i Enkeltheder, Landsdel for Landsdel, og det paavises, hvordan de evangeliske Krav under Slagordet »das göttliche Recht« de fleste Steder kun er et Dække for vidtgaende politiske og sociale Reformplaner (Hubmayers Forfatningsudkast, Gaismairs »Landesordnung«). I Overensstemmelse med W. Andreas understreges det, at Aarsager og Forløb er forskelligartede i de forskellige Landsdele og ikke kan udtrykkes ved en Generalnævner. Bondekrigen er ikke kun en religiøs Bevægelse, som Stolze hævder, heller ikke blot en social Bevægelse. Selv om Bondekrigen vilde være kommet ogsaa uden Reformationen, som et naturligt Led i de tyske Agrarforholds Udvikling, har Paavirkningen fra de lutherske Tanker givet Bevægelsen større Spændvidde og radikal Slagkraft. Interessant er Paavisningen af, at det ikke forholder sig som hævdet af Lamprecht og Barge, at Proletariatet paa Landet var Bærer af Opstanden; det var tværtimod de mere velstillede (»die Dorfehrbarkeit«), som gjorde Krav paa at øve den Indflydelse i Staten, som tilkom dem efter deres økonomiske Stilling.

Ogsaa om mange Enkeltspørgsmaal gaar Anskuelserne vidt fra hinanden. Man lægger saaledes Mærke til, at Franz tillægger Sebastian Lotzer Forfatterskabet til »de 12 Artikler«. Da man hidtil ikke har ment at kunne løse dette Problem, maa den lovede, nærmere Bevisførelse imødeses med Interesse. Vedrørende Karlstadts Rolle i Franken, som af Stolze og Joachimsen understreges som betydningsfuld, hævder Franz, at hans Ideer ikke har haft nogensomhelst Betydning for Bøndernes Holdning; med Hensyn til Thomas Münzer hævder Stolze, at hans Agitation har været uden Indflydelse paa Bevægelsen, og støttes heri af Böhmer, som endog finder Münzers Forbindelse med Bondekrigen »rein zufällig« (*Ges. Aufsätze* 1927). Franz godtgør imidlertid paa overbevisende Maade Sammenhængen mellem Münzer og Bondekrigen

og fastslaar hans skæbnesvangre Betydning for dennes Forløb i Thüringen.

Følgerne af Bondekrigen kan ikke fastslaaes i faa Ord. Under Læsningen af Franz' Værk bundfælder sig dog det almindelige Indtryk, at hverken Bøndernes økonomiske eller retlige Stilling kan siges at være blevet afgørende ændret. Mere betydningsfuldt har det været, at Bønderne af Sejrherren, Territorialfyrsten, blev trængt ud af Deltagelse i Staternes politiske Liv og ligeledes fra nu af kom til at staa uden for Reformationsbevægelsen, hvad der blev en af de vigtigste Aarsager til Lutherkirkens Stivnen. Ogsaa paa dette Omraade sejrede Territorialfyrsten.

A. H. Feilberg Jørgensen.

I 1910 stiftedes i Tyskland Die burschenschaftliche historische Kommission med det Formaal at samle og udforske det meget spredte Stof, der findes navnlig i privat Besiddelse til Belysning af Burschenschaftbevægelsen og dens Betydning for Tysklands Enhed. Kommissionen var sammensat af en Kres af fremtrædende tyske Universitetslærere og Historikere, bl. a. Professor F. Meinecke, Universitetsbibliotekar Hermann Haupt og Historikeren O. Oppermann. Siden 1910 har denne Kommission udgivet *Quellen und Darstellungen zur Geschichte der Burschenschaft und der deutschen Einheitsbewegung*, hvoraf der indtil nu er udkommet 13 Bind.

Gennemblader man denne lange imponerende Række, finder man først og fremmest et betydeligt Antal Monografier over de forskellige Studentsammenslutninger og i Tilknytning hertil en Redegørelse for særlig begivenhedsrige Perioder i Burschenschafternes Liv. Saaledes skildrer A. Petzold paa Grundlag af utrykt Materiale *Die Zentral-Untersuchungs-Kommission in Mainz*, Professor Hermann Oncken: *G. G. Gervinus und sein Programm in 1832*. Ogsaa F. Meinecke og Alfred Stern er flittige Bidragydere. Bind VII indeholder en lang Række Biografier over mere fremtrædende Burschenschaftmedlemmer, og i denne Samling har to Slesvigholstenere fundet Optagelse, nemlig *Uwe Jens Lornsen* og *Beseler*. Et helt Bind er endelig reserveret de gamle tyske Studentsange.

Særlig Interesse vækker de Bidrag, der findes til en samlet Fremstilling af Burschenschaftbevægelsen. I Bind VI indleder Paul Wentzche denne Skildring med en Redegørelse for de første spæde Tilløb i Slutningen af det 18. Aarhundrede og fører derefter Fremstillingen frem til 1819. I Bind X og XI fortsætter